

ПОЕЗІЯ «СВОБОДИ І КОХАННЯ» ГАЙНРІХА ГАЙНЕ В ПЕРЕКЛАДАХ І ТВОРЧОМУ ОСМИСЛЕННІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Анотація. У статті розглядаються проблеми творчого осмислення романтичної поезії Г. Гайне в перекладацькій та оригінальній спадщині Б. Грінченка в контексті розвитку українського літературного процесу кінця XIX – початку XX століття, позначеного посиленням модерністських тенденцій.

Ключові слова: романтизм, український переклад, модерністські тенденції, неоромантизм, символізм.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы творческого осмысления романтической поэзии Г. Гейне в переводном и оригинальном наследии Б. Гринченко в контексте развития украинского литературного процесса конца XIX – начала XX столетия, характеризующегося усилением модернистских тенденций.

Ключевые слова: романтизм, украинский перевод, модернистские тенденции, неоромантизм, символизм.

Summary. The article focuses on the problems of actuation of H. Heine's romantic poetry in B. Hrinchenko's translator and original literary heritage in the context of the development of the national Ukrainian literature process at the end of the XIX – beginning of the XX centuries, which is characterized by activation of modernistic tendencies.

Key words: romanticism, Ukrainian translation, modernistic tendencies, neoromanticism, symbolism.

Літературно-мистецький український рух кінця XIX – початку XX століття, позначений активізацією модерних течій і напрямів, акумулював у своєму розвитку естетичні традиції становлення національної літератури попередньої доби та двох європейських культурно-філософських феноменів – просвітництва і романтизму.

На зламі століть українське письменство виявило особливий інтерес до творчого сприйняття поезій Гайнріха Гайне, створених німецьким поетом у період особливої зрілості європейської романтичної традиції, що перебувала у стані трансформації філософсько-естетичної парадигми XIX століття взагалі та в творчості Гайне зокрема. Іван Франко писав у передмові до своєї збірки перекладів видатного європейського письменника: «Генріх Гейне належить до тих заграничних поетів, котрих у нас найбільше перекладають...» [19, с. 442] Знані національні митці – П. Куліш, І. Франко, Леся Українка, М. Вороний, М. Коцюбинський, П. Грабовський, А. Кримський, К. Білиловський та інші відомі майстри українського слова, серед яких своє особливе творче місце займає Б. Грінченко, прямо чи опосередковано формували витоки власної літературної діяльності в європейській романтичній традиції, органічно розвиваючи та поєднуючи у своїй творчості різноманітні течії та напрями всієї літературної доби XIX століття. Адже саме романтизм як «велика епоха європейської духовної культури зі своїми структурами й парадигмами, стратегіями й конвенціями, культура незвичайно динамічна на тлі культури попередніх епох, розмаїта й суперечлива, багата на прозріння й міражі, духовні злети й катастрофи» [16, с. 226] зумів сконцентрувати у собі всі ті необхідні якості, що позиціонують його не тільки у якості «основоположної художньої системи» української літератури XIX століття, яка ви-

явилася «етноментально іманентною» українській художній свідомості [10, с. 5], а й надав нового потужного імпульсу процесу розвитку національного світобачення та духовно-естетичного становлення в період зміни століть.

Творчість видатного представника світової літератури Г. Гайне в українській перекладацькій спадщині ґрунтовно досліджувалась національними літературознавцями – О. Білецьким, В. Коптіловим, М. Москаленком, Н. Матузовою, Л. Первомайським, В. Хорунженко та іншими представниками національної літературної критики. Проте творчий внесок Б. Грінченка у скарбницю перекладів поезії Гайне українською мовою все ще залишається поза достатнім аналізом дослідників.

Саме тому мета даної статті – проаналізувати перекладацьку діяльність Бориса Грінченка та особливості рецепції поезії Гайнріха Гайне українським письменником у контексті розвитку національного літературного процесу кінця XIX – початку XX століття, позначеного синтезом романтичної та просвітницької культурологічних концепцій, що певною мірою спричинило «хитання між новим – витонченим – реалізмом та новоромантизмом» [6], стимулюючи появу модерних літературних течій і напрямів.

«Український» Гайне має свою власну літературну історію, яка започаткувалась ще за його життя з появою у 1853 році поезії «Жінка» в журналі «Зоря галицька» та переспівів лірики німецького автора, «забарвлених локальним українським колоритом» [14, с. 172], у творчій інтерпретації О. Навроцького, В. Шашкевича, М. Старицького, Ю. Федьковича. На відміну від перших українських перекладачів Гайне, які, «не вміли заглибитись у своєрідну систему художніх образів німецького поета, оцінити новаторство його творчості й створювали, по суті, варіації на позичені теми, викори-

стовуючи звичні для них поетичну фразеологію, ритміку, інтонації», – як зазначив В. Коптілов, «справжнє знайомство» [12, с. 187] з творчістю видатного європейського автора наприкінці XIX століття розпочинається з двох перших збірок поезій Г. Гайне в перекладах Лесі Українки і Максима Стависького під однойменною назвою «Книга пісень» (вибрані твори) та «Вибір поезій» Г. Гайне в перекладі Івана Франка, що вийшли у Львові в 1892 році. У «Передньому слові» І. Франка до збірки перекладів «Вибір поезій Генріха Гайне. Німеччина. Байки для дітей» влучно зазначені нові обриси сприйняття творчості європейського поета українським мистецьким та читацьким колом: «Отсей томик має хоч вчасті... вказати нашій громаді Гайне вже не як закоханого трубадура, не як автора любовних поезій, але як борця за широку свободу людської одиниці, її громадського діланя, її думок, переконань і сумнінь» [13, с. 151].

Гайне – борець, романтик, філософ не міг залишитися поза прискіпливою увагою українського письменника, перекладача Б. Грінченка, творчість якого, розпочинаючи ще з раннього «народницького» періоду та пізніше, зазнавши певної концептуальної зміни і трансформації, пронизана романтичними ідеями. Зароджена у межах романтичного напрямку ідея національного розвитку постає найвищою життєвою та літературною метою Б. Грінченка. Для українського митця Гайне, насамперед, поет-борець у змаганні за свободу та демократичні ідеали. Заклик Г. Гайне у передмові до «Французьких справ»: «...доб'ємося миру, добробуту, свободи! Цій діяльності присвячено як і раніше моє життя. Це мій обов'язок! [14, с. 174] став життєвим і творчим шляхом Б. Грінченка, що являє собою своєрідний естетичний феномен синтезу «філософії національної ідеї» з «філософією серця», який знайшов своє втілення у поєднанні ідей просвітництва і романтизму, притаманних творчості Грінченка кінця XIX століття.

Критикуючи «лінь, недбальство і зраду» національного оточення на противагу тим небагатьом, що «не кинули рідного діла і до краю несли чи несуть український прапор», Б. Грінченко у листі до Т. Зінківського словами поезії Г. Гайне закликає: «Ех нема у нас такого, щоб умів одразу усім дати доброго потиличника, розбуркати сили і погнати могутнім словом до праці: «не йде Апостол правди і науки!», а треба його! Треба! Треба тако-го, що ніколи не забував би слів поетових:» *Trommle die Leute aus dem Schlaf, / Trommle Reveille mit Jugendkraft, / Marschiere trommelnd immer voran, / Das ist die ganze Wissenschaft*» [11, с. 110] (З юною силою бий в барабан, / Бий, щоб людей збудив його звук, / Иди, барабанячи завжди вперед, / В цьому наука всіх наук) [2, с. 169]. Цей уривок з поетичного твору Г. Гайне «Doctrin» («Доктрина», 1844) з циклу «Сучасні вірші», сповнений романтичної семантики створення образу героя-борця, набуває розвитку в перекладі Б. Грінченка іншої поезії Гайне «Гайнріх»

(1887): «Краю мій! На світ породиш / Ти того що зарубає / Мук моїх гадюку люту...» [5, с. 130]. Поезіям німецького романтика, що спонукають до дієвої боротьби за свободу, співзвучні оригінальні поезії-заклики Б. Грінченка: «До праці» (1881), «Тепер» (1885): («Ти тоді уставай, свою зброю бери / І борись серед темряви й бурі!»), «Друзям» (1889), «Співцеві» (1905) («...Співай! до бою й праці клич!...») [4, с. 41; с. 88].

У контексті українського просвітництва транспонований європейським романтизмом та зокрема, поезією Г. Гайне в світову літературу, образ поета-борця, поета-пророка набуває особливої актуальності в творчості Б. Грінченка. Адже реальне творче життя поета, «переслідуваного пророка» в жорстких творчих умовах, які Д. Чижевський влучно охарактеризував як «російська дійсність в українській літературі» [22], Б. Грінченко прожив особисто. Можливо, саме тому український митець так гостро відчув спорідненість творчих душ Т. Шевченка та Г. Гайне, об'єднаних єдиним поривом боротьби проти «гнобительства дужих і злих» за «світ і волю». Характеризуючи спільні та відмінні риси творчості двох поетів у статті «Двоє рідних», яка вийшла друком у «Новій громаді» в 1906 році, та особливо гостро розуміючи актуальність творчості Г. Гайне у процесі становлення українського національного культурного простору, Б. Грінченко писав: «Гайневе немилосердне глузування і досі кладе печать ганьби й огиди на обличчя нікчемників і утисників, смілий дух «лицаря святого духу» і досі запалює наші душі бажанням стати до гурту «в великому бої свого часу» [3, с. 1]. У цьому ж виданні «Нової громади» виходить друком переклад Б. Грінченка першого циклу «Північного моря» Г. Гайне, якому передує невеликий літературний нарис «Гейнріх Гайне», що скоріш за все належить перу Б. Грінченка, адже ідейно та стилістично перегукується зі статтею «Двоє рідних». Автор нарису наголошує на непідробній актуальності у національному літературному колі творчості Г. Гайне, адже «вплив його на європейські літератури був величезний, а серед перекладачів се був один з найбільш улюблених поетів», який зумів так вдало об'єднати у своїй творчості «ніжність почування», «сміливість фантазії» та «немилосердну іронію», що став «рідною людиною» для українського письменства [5, с. 278-279].

Б. Грінченко як літературний критик високо цінував творчий внесок Г. Гайне у розвиток не тільки українського, а й світового літературного процесу: «...Мушу сказати, що його значення як руйновиця старої сентиментальної школи незмірно велике не тільки для німецької, але й для других літератур» [18, с. 118].

Отож, творча діяльність Б. Грінченка в царині художнього перекладу поезій Г. Гайне була не спонтанною даниною натхненню, а свідомим творчим процесом, що формувався впродовж майже всього мистецького шляху українського

майстра, змінюючи тематичні, естетичні та культурософські акценти відбору поетичних творів німецького поета для відтворення українською мовою.

Згідно з архівними рукописами, Б. Грінченко розпочав роботу над перекладами романтичних поезій з «Книги пісень» Г. Гайне ще у 1885 році. Називаючи перекладені ним твори переспівами, Б. Грінченко створює майстерні художні тлумачення поезій Г. Гайне: «Хай на дворі сніг спадає» (1885 р.), «Як можеш ти спати спокійно», «Коли хто, хоть нещасливо вперше любить...» з циклу «Повернення на батьківщину». Цикл «Ліричне інтермецо» приваблює українського перекладача романтикою поетичних творів Гайне «Мандруй» (1887 р.), «Пісні отрутні мої кажеш» (1888 р.), «Кохав один хлопець дівчину» (1888 р.), «З сліз моїх зростуть без ліку...» (1888 р.), «На півночі дикій», «І сам я не знаю, чого се...» - («Лорелія») (1899), «Золоті розцвітають бажання» (1899). Як уже зазначалось, названі поезії належать до циклів «Ліричне інтермецо» та «Повернення на батьківщину», відповідно до другого та третього циклів «Книги пісень». Ці переклади увійшли до збірки віршів Б. Грінченка «Під хмарним небом» [9].

У 1899 році Б. Грінченко перекладає одну з найпопулярніших у Німеччині поезій Г. Гайне «Лорелія» («І сам я не знаю, чого се / Такий обгорта мене сум...»). На відміну від етнопереспіву цього твору, створеного Ю. Федьковичем, у якого Лорелей стала «Сокільською княгинєю», а Рейн перетворився на Черемуш, «романтичного німецького рибалку» було замінено українським бокорашем [12, с. 183; 14, с. 172], поетичний переклад Б. Грінченка, позбавлений перебільшеного українського «офольклорення», звучить оригінально і в наші дні: «І сам я на знаю, чого се / Такий обгорта мене сум, / І все старосвітська казка / Не йде та й не йде мені з дум. / Стає холодніше, смеркає, / Рейн хвилю по хвилі жене, / Вершину гори осяває / Останнє проміння ясне...» [5, с. 132].

Грінченка-перекладача вабить насичена іронією поезія Г. Гайне, романтичний герой якої сміється і сумує одночасно у поетичних творах «Ein Jungling Liebt Ein Mädchen» («Кохав один хлопець дівчину»), «Vergiftet Sind Meine Lieder» («Пісні отрутні мої, кажеш?») (1888), «Aus Meinen Thränen Sprissen...» («З сліз моїх зростуть без ліку...»), «Мандруй» (1887) : «Коли тебе дівчина зрадить, - / Закохуйся швидше ун'ять, / А краще бери своє збіжжя / І в Світа іди мандрувать. ...» [5, с. 129]. Іронічна усмішка залишає вільним героя-романтика навіть у моменти загибелі від зрадливого кохання («Коли хто, хоть нещасливо...»): «Я сей дурень: я кохаю / Безнадійно знов. Зірки, / Місяць, сонце – всі сміються, / Сам сміюсь і – гину я» [5, с. 134].

Проте увагу Б. Грінченка привертає не тільки романтична іронія, але й особлива філософічність поезії Г. Гайне. Його поетичний твір «Fichtenbaum» («Сосна»), сповнений, власне, не

тільки романтичного кохання, а й глибокого філософського змісту «...про вічне та жорстоке протистояння Заходу і Сходу, Молодості і Старості, Життя і Смерті, Буття і Небуття...» [20, с.55] не залишився поза перекладацькою увагою Б. Грінченка. Тлумачення цієї відомої романтичної поезії Г. Гайне відбулося у виконанні багатьох поетів східнослов'янського літературного простору XIX століття. Російською мовою цей твір відтворили М. Лермонтов «На севере диком», Ф. Тютчев «С чужой стороны». Українською мовою «Сосна» перекладена М. Старицьким та, значно пізніше, Л. Первомайським. В архівних рукописах знаходяться два варіанти перекладу цієї поезії Б. Грінченком, що не увійшли до жодного з видань творів українського письменника. Грінченку-перекладачу вдалося майстерно передати глибоку філософську напругу поезії Г. Гайне, нездійсненність сподівань, нездоланну прірву між мрією і реальністю: «На півночі дикій на голому версі / Сосна одинока дріма. / Куняє схилившись у сніг і у кригу / Вдягла її пишно зима. / І снитця їй все що в далекій країні / Схилившись до сонця...одна / На скелі пекучій вродлива і пишна / Схилилася пальма смутна...» [7].

Другий варіант перекладу демонструє ще більш загострене відчуття самотності та журби: «На півночі дикій, в заметах, у кризі / Стоить одинока сосна / Дрімає схилившись і наче у ризи / У сніг одяглася вона / І снитця далекі південні країни / І пальма все снитця / Стоить зажурившись одна в самотинні» [8].

У двох варіантах перекладу поезії Г. Гайне чітко збережена композиційна організація поетичного тексту, «що забезпечує висунення на перше місце найважливіший зі смислів, встановлення ієрархії символів, зосередження уваги на головному, посилення емоційного та естетичного ефекту...забезпечення єдності тексту та його відтворення» [1, с. 43]. Перекладам «Fichtenbaum» Б. Грінченка властиві чіткі виділення основних моделюючих опозицій: романтичних героїв «ein Fichtenbaum» – «eine Palme», самотності «einsam» Сосни та Пальми, образу півночі та далекої спекотної країни. У першому варіанті рядки «Ihn schläferf: mit weiser Decke umhüllen ihn Eis und Schnee звучать максимально наближено до оригіналу Г. Гайне: «куняє схилившись у сніг і у кригу / Вдягла її пишно зима», що свідчить про переклад цієї поезії з першотвору, а не з російських тлумачень XIX століття, неодноразово проаналізованих літературознавцями. У Ф. Тютчева ці рядки звучать таким чином – «И сладко заснул он в инистой мгле, и сон его вьюга лелеет», у М. Лермонтова – «И дремлет, качаясь, и снегом сыпучим одета, как ризой она». Значно пізніший переклад Л. Первомайського має також два варіанти: «І сніжною млою повитий, дрімає і мріє вві сні» та «і кригою, й снігом укритий, дрімає і мріє вві сні» [1, с. 44]. Потрібно наголосити, що переклади Б. Грінченка цієї відомої німецької поезії, подібно до

оригіналу Г. Гайне, не мають назви, що розсуває межі філософських роздумів. Таким чином Б. Грінченко-перекладач виводить на перший план «сильні позиції», притаманні поезії «Fichtenbaum» Г. Гайне (самотній «einsam» та сумний «trauert»), що сприяє кращій передачі основного смислового навантаження поетичного твору, мотиву безмежної журби та самотності.

На зламі століть романтичні ідеї свободи і кохання, транспоновані в український мистецький простір перекладацькою творчістю А. Кримського, Б. Грінченка, Лесі Українки, І. Франка та інших майстрів перекладацтва стимулюють появу в поезії модерних тенденцій, зокрема, неоромантизму та інших нових напрямків, яким, за висновком Д. Наливайка, «властивий генетичний зв'язок та типологічна близькість з романтизмом, але водночас вони наділені іншими властивостями та тенденціями, іншими суспільними та естетичними функціями» (переклад – А. Х.) [15, с. 165]. Оригінальні поезії Б. Грінченка «Мое щастя», «Обнімемось дужче, кохана» презентують наявність неоромантичних тенденцій у творчості Б. Грінченка, виявлених не тільки у «скерованості поетичної думки на осмислення духовно-теоретичних питань поняття любові» [10, с. 55]. Спостерігається еволюція у сприйнятті українським поетом художньо-світоглядного поняття любові від маркованого християнською стриманістю й сконцентрованого на просвітницько-романтичному єднанні громадянських ідей та людського почуття («Коханій, Марусі Г.», «Блискучії зорі, небесні світила!...») до майже еротичного зображення нестримного інтимного кохання («Перша жінка», «Обнімемось дуже, кохана...»): «Обнімемось дуже, кохана / І очі

закриєм на світ – / Нехай він дуріє в тумані, / Ми ж будем довіку любить! / Вуста ми з'єднаєм з вустами / Кохано пригорнемось ми...» [5, с. 207].

Процес оновлення тематики творчості Б. Грінченка на зламі століть, значною мірою стимульований перекладами творів світової літератури, зокрема поезії Г. Гайне, виходить за межі декларованої народництвом політично-спрямованої літератури та навіть «просвітницького романтизму» [10, с. 46]. В художньому просторі українського митця з'являються ознаки не тільки неоромантизму, основною ознакою якого є «могутній герой, який здатний сам подолати протистояння між ідеалом і дійсністю, а також містичне відчуття, яке змушує досягнути, а відтак і сприйняти в існуючому по ту сторону безкінечному світі реальність нескінченного» [21, с. 50], що яскраво демонструють оригінальні поезії Б. Грінченка («В блакиті...», «Туди»), а й символізму («Хвилі», «В давно нерозгортаній книзі...»), «Дві троянди» [5].

Отже, поетична творчість Б. Грінченка кінця XIX – початку XX століття позначена посиленням філософічності та появою ознак модерних тенденцій, розвиток яких, до певної міри, був стимульований перекладами та рецепцією європейської романтичної поезії, зокрема творів Г. Гайне. Б. Грінченку вдалося не тільки створити майстерні тлумачення поетичних творів Г. Гайне, а й, глибоко переосмислюючи європейську романтичну традицію на українському ґрунті, абсорбувати в національну літературу на зламі століть найкращі здобутки німецької поезії, що активно сприяло появі нових тем та модерних напрямів розвитку мистецтва художнього слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безобразова Л. Тупиця О. Гімн неподіленому кохання. Вірш «Ein Fichtenbaum steht eisam...» в російських та українських перекладах // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. – 2000. – № 4. – С. 43-44.
2. Гейне Г. Вибр. тв.: В 4-х т. / Г. Гайне – К.: Дніпро, 1972. – Т. 1. – С. 211
3. Грінченко Б. Двоє рідних / Б. Грінченко // Нова громада. Кн.2, 1906. – с.1
4. Грінченко Б. Твори: В 2 т. / Б. Д. Грінченко – К.: Наук. думка, 1990. – (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.) Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті / [Упоряд. В. В. Яременка; Приміт. А. Г. Погрібного, В. В. Яременка; Вступ. ст. і ред. тому А. Г. Погрібний]. – 1990. – 640 с.
5. Грінченко Б. Твори: У 10 т. / Б.Д. Грінченко. – Х.: Кооперативне видавництво «Рух», 1929. – Т. 10: Поезії. Книжка друга / [Редакція і приміт. академ. С. Єфремова]. – 1929. – 284 с.
6. Зеров М. Нове українське письменство. [Електронний ресурс] / М. Зеров. – Режим доступу до видання: <http://www.utoronto.ca/elul/history/Zerov/Nove-pysmenstvo/Rozdil%201.htm/>
7. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України – Ф. І. – Од. зб. 31198. – Арк.1.
8. Там само. – Арк.13 зв.
9. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України – Ф. І. – Од. зб. 31650. – Арк.1.
10. Камінчук О. Художній дискурс української поезії кінця XIX – початку XX ст.: монографія / Ольга Камінчук. – К.: «Педагогічна преса», 2009. – 352 с.
11. Кіраль С. «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / С. С. Кіраль; вступ. ст., археограф. передм., упоряд. комент. приміт., підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матеріалу С. С. Кіраля. – Київ, Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 2004. – 520 с.

12. Коптілов В. Гейне на Україні // Всесвіт. – 1973. – № 2. – С. 183-190.
13. Матвіїшин В. Український літературний європеїзм: монографія / Володимир Матвіїшин. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 264 с. (серія «Многраф»).
14. Матузова Н. Генріх Гейне. Нарис життя і творчості / Н. М. Матузова. – К.: Дніпро, 1984. – 175 с. (Класики зарубіжної літератури).
15. Наливайко Д. Декаданс, модернізм, авангардизм / Д. С. Наливайко / Искусство: направления, течения, стили. – К.: «Мистецтво», 1985. – 364 с.
16. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика / Дмитро Наливайко. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.
17. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія / Соломія Павличко. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: «Либідь», 1999. – 448 с.
18. Погрібний А. Із щоденників Бориса Грінченка // Жовтень. – 1970. – № 1. – С. 118 – 123.
19. Франко І. Генріх Гейне. Вибір поезій. Передне слово // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: «Наукова думка», 1978. – 663 с.
20. Хазиев В. Герменевтические упражнения над стихотворением Гейне «Fichtenbaum» // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 2006. – № 6. – С. 24-56]
21. Хороб С. На літературних теренах: Дослідження, статті, рецензії / Степан Хороб. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006. – 410 с.
22. Чижевський Д. Історія української літератури. [Електронний ресурс] / Д. Чижевський. – К., 2003 (за виданням Нью-Йорк, 1956). – Режим доступу до видання: <http://izbornyk.org.ua/chyzh/chy.htm>

Стаття надійшла до редакції 15.03.2011